

Mutezile'de İnsan Psikolojisi

Kâdî Abdülcebbâr'da Gdler ve Davranışa Etkileri

Osman DEMİR

FCR YAYIN LTD.

Genel Yayın No | General Publication Number: 1940

FCR Sertifika no | Certificate Number: 46550

ISNI: 0000 0004 4657 1968

ROR ID: ror.org/00zznvq98

Alt Marka | Imprint: Eskiye

Yayın No | Publication Number: 424

Kitap Adı : Mutezile'de İnsan Psikolojisi

Alt Başlık : Kâdî Abdülcebâr'da Gûdûler ve Davranışa Etkileri

Book Title : Human Psychology in the Mu'tazilite Tradition

Subtitle : Motives and Their Influence on Behavior in the Thought of

Qâdî 'Abd al-Jabbâr

ISBN : 978-625-8596-37-3

DOI : doi.org/10.70458/fcr.9786258596373

Yazar | Author: Osman Demir | orcid.org/0000-0003-3851-0439

Kurum | Institution: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

ROR ID: ror.org/05mskc574

Yayın Türü: Kitap | Publication Type: Book - Monograph

Yayın Dili: Türkçe | Language: Turkish

Ebat | Dimensions: 13,5 x 21 cm

Baskı Sayısı | Edition: 1

Sayfa Sayısı | Pages: 260 (xvi+244)

Yayın Tarihi | Publication Date: Haziran | June 2026

Yayın Yeri | Place of Publication: Ankara, Türkiye

Mizanpaj ve Kapak | Layout and Cover Design: FCR

Baskı ve Cilt | Printing and Binding: NY MATBAACILIK (Sertifika no: 50732)

Konu Kategorisi | Subject Categories

BIC: HRAB - İslam | Islam

BISAC: REL037030 - Din / İslam / Teoloji | Religion / Islam / Theology

THEMA: QRAM2 - İslam | Islam

LC Classification: BP166.1 - İslam kelâmı | Islamic theology

DEWEY: 297.2 - İslam doktrini ve kelâm | Islamic doctrines and theology

WoS Category: Din | Religion

WoS Citation Topics Meso: Din | Religion

WoS Citation Topics Micro: İslam Araştırmaları | Islamic Studies

Scopus Subject Areas: 1212 - Din Bilimleri | Religious Studies

Atf Bilgisi | Cite as: Demir, Osman. *Mutezile'de İnsan Psikolojisi: Kâdî Abdülcebâr'da Gûdûler ve Davranışa Etkileri*. FCR Yayın Ltd.-Eskiye, 2026.

© Tüm hakları saklıdır | All rights reserved: FCR YAYIN LTD.

Hacı Bayram Mah. Boyacılar Sk. No: 14/1 06050

Altındağ-Ankara/TÜRKİYE • Tel: +90 (312) 310 08 60

www.fcr.com.tr • fcr@fcr.com.tr

Mutezile'de İnsan Psikolojisi

Kâdî Abdülcebbâr'da Gdler ve Davranışa Etkileri

Osman DEMİR

Ankara 2026

Yazar Hakkında | About the Author

Osman DEMİR

1996 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. Yüksek Lisans ve doktora derecelerini aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü Kelam ana bilim dalından aldı. Onbir yıl çeşitli özel eğitim kurumlarında öğretmenlik yaptıktan sonra 2010'da Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesine geçti. 2018 yılından itibaren Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde çalışmaktadır. Demir'in kelam tabiat felsefesi ve kelâm-bilim ilişkisi başta olmak üzere klasik ve güncel İslam düşüncesi üzerinde yayınlanmış telif eserleri, makaleleri, çevirileri ve editoryal çalışmaları mevcuttur.

He graduated from Marmara University Faculty of Divinity in 1996. He received his master's and doctorate degrees from the Department of Kalām (Islamic Theology) at the same university's Institute of Social Sciences. After teaching at various private educational institutions for eleven years, he joined Çanakkale Onsekiz Mart University in 2010. Since 2018, he has been working at Ankara Hacı Bayram Veli University Faculty of Divinity. Demir has published books, articles, translations, and editorial studies on classical and contemporary Islamic thought, particularly focusing on physical theories of Kalam, and the relationship between Kalām and science.

Kitap Hakkında

Mu'tezile'de İnsan Psikolojisi

Kâdî Abdülcebbar'da Gdler ve Davranışa Etkileri

Bu alışma bir giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Girişte konunun incelenme nedeni üzerinde durulmuş, ayrıca güdü (dâ'ı) başta olmak üzere eserde yer verilen önemli kavramlar hakkında terminolojik bilgiler verilmiştir. Birinci anablmde ise konunun fikr ve tarih arka planı incelenmeye çalışılmıştır. Bu bölümün ilk kısmında, Mu'tezile'nin inasana olan ilgisi kelam tarihi açısından mukayeseli olarak ortaya konmakta, ardından bu bağlamda özgürlük ve sorumluluk kavramlarına dikkat çekilmektedir. Bu alt bölümün son kısmında ise Mu'tezile'de insan tanımlarına yer verilmiş böylece onların ruh-beden ilişkisi bağlamında insana bakışı üzerinde durulmuştur. Birinci bölümün ikinci kısmında ise Kâd öncesinde kelam ve felsefe geleneğinde güdü kavramı araştırılmış böylece müellifimizin tevarüs ettiği bilimsel alt yapı tespiti çalışılmıştır. Kitabın ikinci ana bölümünde ise Kâd Abdülcebbar'da insan fiilleri konusu ele alınmıştır. Burada düşünürün fiil tasnifleri ile davranışın oluşumunda etkin rol verdiği; hayat, ilim, kudret ve irade kavramlarına bakışı, sonraki bölüme ışık tutması bakımından incelenmiştir. Çalışmanın son ve asıl bölümünde ise Kâd Abdülcebbar'ın davranış sisteminde ve insanın psikolojik yapısında önemli yer verdiği güdüler ile onların fiil üzerindeki etkileri üzerinde durulmuştur. Bu anabölüm iki kısıma ayrılarak toplam sekiz başlık altında incelenmiştir. İlk kısımda güdüler-fail ilişkisi üzerinde durulmuş; insanı fiile sevk eden bu i glerin, failin bilgisi, gücü, zgr seçimi ve ihtiyaçları ile irtibat ele alınmıştır. Bu bölümün ikinci kısmında ise güdülerin davranışla ilişkisi incelenmiş, başlıklar hinde; güdülerin insan doğası (ab'), zorunlu davranış (ilca), ilh fiil ve dolaylı fiiller (tevld) ile olan ilişkisine yer verilmiştir. Çalışma, elde edilen sonuçların zet olarak verildiği bir sonuç ve kaynakça bölümü ile sona ermektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Düşüncesi; Kelam; Mu'tezile; Kadi Abdülcebbar; Güdü Teorisi

About the Book

Human Psychology in the Mu'tazilite Tradition Motives and Their Influence on Behavior in the Thought of Qādī 'Abd al-Jabbār

This study consists of an introduction and three main parts. The introduction discusses the reasons for examining the study and provides terminological information about the important concepts discussed in the work, primarily the concept of motives (dā'ī-dawā'ī). The first main chapter attempts to examine the intellectual and historical background of the issue. The first part of this chapter comparatively presents the Mu'tazilite interest in human from the perspective of the history of Kalām (Islamic theology), and then draws attention to the concepts of freedom and responsibility within this context. The final part of this sub-chapter presents the definitions of human in the Mu'tazilite school, thus focusing on their view of human within the context of the soul-body relationship. The second part of the first chapter investigates the concept of motives in the Kalām and philosophical traditions before Qādī, thus attempting to identify the scientific foundation inherited by the author. The second main chapter of the book deals with the subject of human actions in Qādī Abd al-Jabbār's work. Here, the thinker's classifications of actions and his perspective on the concepts of life, knowledge, power, and will, which he attributes an active role in the formation of behavior, are examined to shed light on the following section. The final and main section of the study focuses on the motives that Qādī Abd al-Jabbār gives significant importance to in his system of behavior and the psychological structure of man, and their effects on action. This main section is divided into two parts and examined under a total of eight headings. The first part focuses on the relationship between motives and the agent (fā'il); the connection between these inner forces that drive a person to action and the agent's knowledge, power, free choice, and needs is discussed. The second part of this section examines the relationship between motives and behavior, and, in separate sections, the relationship between motives and hu-

man nature (ṭab'), compulsory behavior (ilcā'), divine action, and indirect actions (tawlid). The study concludes with a summary of the results and a bibliography section.

Keywords: Islamic Thought; Kalām; Mu'tazilite; Qādī Abd al-Jabbār; Motive (Dā'ī) Theory

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	xi
ÖN SÖZ	xiii
GİRİŞ	1
A. Konu	1
B. Kavramsal Çerçeve	14
1. GÜDÜ	15
1.1. Sözlük ve Terim Anlamı	15
1.2. GÜDÜLERİN İSPATI	23
1.3. GÜDÜLERİN ÖZELLİKLERİ	27
1.3.1. Davranışa Kaynaklık Etme	27
1.3.2. Davranışla Uyumlu Olma	28
1.3.3. Aynı Fiili Yapan Faillerin GÜDÜLERİNİN Ortaklığı	29
1.3.4. GÜDÜLERİN Sorumlulukla Bağlantısı	30
1.4. GÜDÜLERLE İlgili Kavramlar	33
1.4.1. KASD	33
1.4.2. HÂTİR	34
1.4.3. GARAZ	37
1.4.4. ŞEHVET	39
 BİRİNCİ BÖLÜM	
FİKRÎ ve TARİHÎ ARKA PLAN	43
A. Fikrî Arka Plan	43
1. Mu'tezile ve İnsan	43
2. İnsanın Temel Nitelikleri	53
a. Teklîf: Yükümlülük Ahlâkı	55
b. İhtiyâr: Seçme Özgürlüğü	64
3. İnsanın Tanımı ve Mahiyeti	69
B. Tarihi Arka Plan	85
1. Kelam Geleneğinde GÜDÜLER	85
2. Felsefe Geleneğinde GÜDÜLER	90

İKİNCİ BÖLÜM

KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'DA İNSAN DAVRANIŞI	95
A. Davranış ve Türleri	95
B. Davranışı Etkileyen Unsurlar	99
1. Hayat/Canlılık	100
2. Bilgi	105
3. Kudret/Güç	112
4. İrade	120

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜDÜLERİN DAVRANIŞ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ	129
A. Güdüler ve Fail	129
1. Gudu-Bilinç İlişkisi	129
2. Gudu-İrade İlişkisi	152
3. Gudu ve İnsan Kudreti	161
4. Güdüler ve İnsan İhtiyacı	168
B. Güdülerin Davranışa Etkisi	175
1. Güdülerin Dolaylı Fiillere Etkisi	175
2. Güdülerin Baskın Oluşu ve İlca'	183
3. Güdüler ve İnsan Doğası	198
4. Güdüler-İlâhî Fiil İlişkisi	213

SONUÇ	223
--------------	-----

BİBLİYOGRAFYA	227
----------------------	-----

DİZİN	239
--------------	-----

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser.
a.g.m.	: Adı geçen makale.
a.mlf.	: Aynı müellif
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
bk.	: Bakınız
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
dn.	: Dipnot
ed.	: Editör
h.	: Hicrî
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İSAM	: İslâm Araştırmalar Merkezi
MÖ	: Milâttan Önce
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
sy.	: Sayı
thk.	: Tahkik
trc.	: Tercüme eden
ts.	: Tarihsiz
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı.
vs.	: Ve saire
y.	: Yıl

ÖN SÖZ

İnsan fiilleri konusu, kelâm tarihinin en önemli ve tartışmalı meselelerinin başında yer alır. Bir yönüyle ilâhî takdirin, diğer bir yönüyle de insanın yeryüzü serüveni ve etkinliğinin (*qader*) bir parçası olan bu husus, bir bütünlük (*tevḥîd*) içinde değerlendirilmeyi gerektirir. İslâm düşünce tarihi boyunca bu hususta ortaya çıkan gerilimi ve sorunları giderme yönünde, ifrat ve tefrit arasında sıralanan çeşitli denemeler olmuştur. Mu‘tezile ekolü, insanın fiil gücünü vurgulaması ve dönemine göre oldukça güçlü bir dille bunu savunması sebebiyle ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Onlar cebr fikrini insan hak ve özgürlüğünün ihlali olarak görüp, ahlâkî determinizm doğuran bu düşünceye karşı tavrı almışlardır. Bu ekolün geç döneminin belki de en önemli siması olan Kâdî Abdülcebbâr’ın (ö. 415/1025) muhtevalı eserleri sayesinde, itizal fikrinin geçmişi ve düşünce sistematığı hakkında detaylı bilgilere ulaşılabilmektedir. Mezhebin temel ilkeleri hususunda içinde yetiştığı geleneğe bağlılığını sürdüren Kâdî, esas ilgisini ise özgür (*muḥdis/fâ’il*) ve sorumlu olması (*mükellef*) hasebiyle insana hasretmiştir. O, insan fiilini incelediği yerlerde, davranışın iç unsurlarını tespiti çalışmış, bu yönde yoğun psikolojik tahlillere girmiş, böylece insan ve fiili arasında güçlü bir nedensel ilişki kurmaya çalışmıştır. Onun özellikle güdü (*dâ’i*) kavramı merkezinde incelediği insan davranışı, bedeninin fiile etkisini vurgulayan, ilim, irade ve kudret niteliklerini ise psikolojik açıdan yorumlayan bütüncül bir sistemi öngörmektedir.

“Kâdî Abdülcebbâr’da İnsan Psikolojisi” başlığını taşıyan bu çalışmada öncelikli amaç, Mu‘tezile düşüncesinin günümüze ulaşmasında büyük pay sahibi olan müellifin, fiil teorisinde önemli ve etkin bir yer verdiği “dâî/güdü” kavramını tanıtmaktır. Böylece İslâm düşüncesinin bu güçlü temsilcisinin düşünce sisteminde insana ve onun psikolojik yapısına verdiği değere

dikkat çekmek hedeflenmektedir. Bunun yanında kelâm tarihi çalışmalarında ihmal edilen bir parçayı tamamlamak, kelâmcıların davranışı izah ederken işaret ettikleri kavramları psikolojik açıdan tahlil etmek de önemsenmiştir. Böylece belki yeni bir alan açmak yapısı gereği ilahi adalet merkezli olan bu düşünce faaliyetinde insanın ve ona dair düşüncenin daha ayrıntılı bir şekilde ortaya konması da temin edilmiş olacaktır.

Çalışma, bir giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Girişte problem başlığı altında konunun incelenme nedeni üzerinde durulmuş, ayrıca güdü (*dâʿi*) başta olmak üzere eserde yer verilen kavramlar hakkında terminolojik bilgiler verilmiştir. Birinci anabölümde ise konunun fıkri ve tarihî arka planı incelenmeye çalışılmıştır. Bu bölümün ilk kısmında, Muʿtezile'nin insana olan ilgisi kelâm tarihi açısından mukayeseli olarak ortaya konmakta, ardından bu bağlamda özgürlük ve sorumluluk kavramlarına dikkat çekilmektedir. Bu alt bölümün son kısmında ise Muʿtezile'de insan tanımlarına yer verilmiş böylece onların ruh-beden ilişkisi bağlamında insana bakışı üzerinde durulmuştur. Birinci bölümün ikinci kısmında ise Kâdî öncesinde kelâm ve felsefe geleneğinde güdü kavramı araştırılmış böylece müellifimizin tevarüs ettiği bilimsel alt yapı tespiti çalışılmıştır.

Kitabın ikinci ana bölümünde ise Kâdî Abdülcebbar'da insan fiilleri konusu ele alınmıştır. Burada düşünürün fiil tasnifleri ile davranışın oluşumunda etkin rol verdiği; hayat, ilim, kudret ve irade kavramlarına bakışı, sonraki bölüme ışık tutması bakımından incelenmiştir. Çalışmanın son ve asıl bölümünde ise Kâdî Abdülcebbar'ın davranış sisteminde ve insanın psikolojik yapısında önemli yer verdiği güdüler ile onların fiil üzerindeki etkileri üzerinde durulmuştur. Bu anabölüm iki kısma ayrılarak toplam sekiz başlık altında incelenmiştir. İlk kısımda güdüler-fail ilişkisi üzerinde durulmuş; insanı fiile sevk eden bu iç güçlerin, failin bilgisi, gücü, özgür seçimi ve ihtiyaçları ile irtibatı ele alınmıştır. Bu bölümün ikinci kısmında ise güdülerin davranışla ilişkisi incelenmiş, başlıklar hâlinde; güdülerin

insan doğası (*ṭab*), zorunlu davranış (*ilcâ*), ilâhî fiil ve dolaylı fiiller (*tevlîd*) ile olan ilişkisine yer verilmiştir. Çalışma, elde ettiğimiz sonuçların özet olarak verildiği bir sonuç ve kaynakça bölümü ile sona ermektedir.

Bu çalışma 2014 yılında doçentlik tezi olarak hazırlandı ve o bugüne kadar konu üzerinde yapılacak çalışmalara kaynaklık etti. Kitabın yeni baskısı üzerinde çalışırken bu süreçte ortaya çıkan hasılayı da bir ölçüde metne yansıtmayı ve muhtevayı bazı açılardan güncellemeyi istedik. Bu doğrultta meselenin farklı boyutlarına işaret edeceğini düşündüğümüz bazı kaynaklar ilave ettik ve bazı bilgileri gözden geçirdik. Şu şekliyle ilkinde nispetle daha anlaşılır bir metin ortaya çıktı kaynaklar da tetkik edilmiş oldu. Bu aşamada bir editör titizliği ile kitabı baştan sona okuyarak görüşlerini paylaşan ve böylece metnin kıvama ulaşmasını sağlayan kıymetli dostum Ulvi Murat Kılavuz'a teşekkürü bir borç bilirim. Bunun gibi eserin Eski Yeni Yayınları içinde kisve-i tab'a bürünmesine öncülük eden ve süreç boyunca güzel bir baskı ve mizanpaj ile okuyucu ile buluşmasını sağlayan yayınevi editörü Muhammed Ahmet Tonkuş'a da müteşekkirim. Farklı aşamalarda muhtevaya katkıda bulunan yayınevinin tüm yöneticilere de şükran duygularımı ifade etmeliyim.

Mu'tezile önderlerinden Kâdî Abdülcebbâr'ın tevhid ve adalet merkezli bir muhtevaya sahip düşünce sisteminde insan davranışına tesir eden önemli bir unsuru merkeze alarak incelemeyi amaçlayan bu çalışma, klasik dönem müelliflerinin insan psikolojisi üzerindeki zihinsel faaliyetlerin zeminini, gerekçesini ve sonuçlarını tespit etmeyi hedeflemektedir. Böylece İslâm düşüncesinde tam olarak bilinemeyen bir ekolün kendi kaynaklarından hareketle objektif biçimde tanıtılmasına katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Gayret bizden, muvaffakiyet ise Allah'tandır.

Osman DEMİR

Ankara 2026